

противопоставлении различных точек зрения по отношению к творческому процессу. В диаруше сосредоточено внимание на понимании особенностей восприятия писательницей контрастного через позиции собственно «Я» и «Другие», на способе философского мышления, отношении писательницы к другому субъекту, оценке литературной среды, событий, общественных явлений. Записанные мысли подчеркивают внутренний мир писательницы, отображают её мировоззрение, миропонимание, раскрывают «секреты» творческой лаборатории художника.

Ключевые слова: дневник, литературный процесс, субъективно-психологическая оценка, диаруш, самонаблюдения.

Стаття надійшла до редколегії 31.03.2016

УДК [82:801.82]:159.9

Ольга ШОСТАК

м. Рівне

olgashostak92@mail.ru

«КУЛЬТУРА ПОКАЯННЯ» В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ: ПРОСТІР КОРЕЛЯЦІЙ MEMORY STUDIES І TRAUMA STUDIES

У статті проаналізовано перспективи застосування теоретичних напрацювань memory studies і trauma studies у процесі дослідження травматичного досвіду в художній літературі. На прикладі діалогії І. Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім над кручею» з'ясовано особливості репрезентації воєнної травми національних меншин у діаспорній прозі. Геноцид циган розглянуто в контексті меморативної стратегії «культури покаяння».

Ключові слова: моделі пам'яті, «культура покаяння», травма війни, діаспорна література, геноцид циган.

В історії людства ХХ ст. минуло під знаком травми. Друга світова війна – одна з наймасштабніших тогочасних катастроф, що принесла не лише численні матеріальні збитки, а й відзначилась руйнівним впливом на національну ідентичність спільнот. На межі ХХ–ХХІ ст. сформувався перспективний напрям досліджень – trauma studies, який у міждисциплінарному просторі історії, соціології, філософії, антропології розробляє теоретичне підґрунтя для рефлексії травми як багатоаспектного феномену гуманітаристики. Художня література репрезентує катастрофічний досвід. Тому її аналітика – невід'ємна складова наукового дискурсу про травму.

Літературна оптика травми дотична до наукових пошуків у галузі memory studies. Заслужують на увагу дослідження Я. та А. Асман, П. Нори, П. Рікера, М. Альбакса щодо проблеми культурної пам'яті, її соціальних рамок, протистояння офіційного уніфікованого нарративу альтернативним версіям історії.

У художньому тексті вибудовуються меморативні моделі, що відображають різні політики ідентичності. А травма – знаковий чинник у формуванні пам'яті.

В Україні пам'ять про Другу світову війну – поле для активних наукових дискусій і політичного протистояння. Якщо на сьогодні подієва історія цієї гуманітарної катастрофи непогано вивчена, то актуальним лишається питання літературної репрезентації травматичного досвіду. У вітчизняному літературознавстві аналіз воєнної теми в контексті trauma studies перебуває в стадії розбудови. Науковці, насамперед, аналізують перезавантаження моделей пам'яті в сучасній прозі з акцентом на трансгенераційній проблематиці (Т. Гундорова, Я. Поліщук, І. Старовойт). Але меморативний простір про воєнну травму формувався в межах протистояння клішованого нарративу соцреалізму, який намагався знівелювати катастрофізм і національні аспекти в трактуванні подій, та альтернативних оповідей, які

продукували нову антропологію війни з рефлексією емоційно й екзистенційно дисконформного досвіду. У цій полеміці сконструйовано образ війни як культурної травми.

Залучення теоретичних напрацювань *memory studies* і *trauma studies* дає змогу інтерпретувати художній твір у широкому колі історичних, соціологічних і політологічних стратегій. Відтак, літературознавча оптика воєнної травми передбачає врахування провідних меморативних моделей Другої світової війни, зокрема нової філософії політики пам'яті – «культури покаяння», від якої, за переконанням історика В. Гриневича, потрібно запозичити «концепцію гуманізму, покаяння, пошуку взаємного порозуміння між колишніми ворогами та союзниками, віддання шани всім загиблим і засудження героїзації війни як такої» [3, 64]. У такий спосіб можна вийти за межі національно-культурного нарративу й осмислити не лише власне український катастрофічний досвід, а й воєнні травми інших етносів. Простір для вказаних рефлексій надає діаспорна література.

Мета статті – з'ясувати специфіку репрезентації воєнної травми національних меншин в українській літературі – передбачає виконання низки завдань, зокрема огляду теоретичного матеріалу в ракурсі кореляцій *memory studies* і *trauma studies*, аналізу оприявлення стратегії «культури покаяння» в аспекті геноциду циган у диалогії «Шлях невідомого» і «Дім над кручею» діаспорного письменника І. Качуровського.

Культурна травма тісно пов'язана з механізмами пам'яті та забуття: соціальні групи полемізують із приводу того, які символи доцільно ввести до меморіального поля. Як відзначає О. Шеремет, у становленні сучасних європейських ідентичностей відіграла важливу роль колективна пам'ять, позначена травмою, тимчасом як у попередні епохи ідентичність формувалась на тріумфі [11, 310]. Художня література – один з інституційних репрезентантів меморативних моделей, що функціонують у суспільстві. Тому дослідження воєнного нарративу доцільно проводити з огляду на методологічний інструментарій *memory studies*.

Ідея колективної пам'яті та її соціальних рамок започаткована М. Альббаксом. Він стве-

рджує, що пам'ять має соціальний вимір і відзначається загальнообов'язковим, нормативним характером: її формують і підтримують соціальні інститути та групи, які активно реконструюють минуле [10, 180]. Ініційовані суспільством «соціальні рамки» визначають і меморативну стратегію літератури. В українському контексті колоніальний досвід зумовив тривале домінування офіційних моделей пам'яті в соцреалістичному дискурсі.

За М. Альббаксом, у процес стандартизації спогадів, що функціонують у суспільстві, задіяні, насамперед, сильні переживання на зразок пов'язаних із війною. Так моделюється ситуація, ніби всі учасники події мали однаковий досвід. Характерна риса нарративу про катастрофи – розповідь не про будні, а про незвичайне, небезпеки, відвагу, успіх. М. Альбакс наголошує на тому, що дискурс травми – складова політики пам'яті. Прикметно, що травматичний характер події залежить від значення, наданого їй пізніше, а офіційна та приватна культура пам'яті помітно відрізняються [9].

П. Нора вводить поняття «місце пам'яті», яке тлумачить як «значущу одиницю матеріального або нематеріального характеру, яка внаслідок людської волі або роботи часу стала символічним елементом спадщини національної спільноти» [6, 101]. До «місць пам'яті» належать музеї, архіви, монументи, храми, колекції, святкування, події, тексти та ін. Їхня провідна функція полягає в збереженні та трансляції пам'яті членів соціальної групи про події. Саме за допомогою «місць пам'яті» можна подолати розрив між історією та пам'яттю і сконструювати правдиву візію минулого з опорою на індивідуальний досвід. Пошук «місць пам'яті», що зберігають і транслюють спільний досвід, актуальний для націй, історія яких тривалий час зазнавала маніпуляцій і замовчувань [6, 243]. До них належить і українська спільнота. А художня література не лише створює образи «місць пам'яті», засадничі для формування національної ідентичності, а й сама стає «місцем пам'яті».

В аналізі травматичного досвіду можна застосувати впроваджене Я. Ассманом поняття «комунікативної пам'яті». Вона притаманна всім (рівна компетентність кожного, хто

тлумачить), у той час як культурна має особливих носіїв і досить часто зазнає впливу влади, оскільки її трансляцію забезпечують соціальні інститути [1, 54–55]. Комунікативна пам'ять охоплює сферу міжособистісного спілкування і практично не підвладна офіційній ідеології. Тому в тоталітарному суспільстві вона забезпечує формування, збереження і трансляцію контрнарративів, опозиційних до державної політики. Саме комунікативна пам'ять покладена в основу національного літературного дискурсу.

П. Рікер називає два граничні недоліки колективної пам'яті – її «надмір» та «нестачу» [7, 117–119]. На його думку, одержимість нації травматичною історією не дає можливості раціонально осмислити і дистанціюватися від минулого з метою уникнення вторинної травматизації через повторне емоційне переживання подій. До речі, за переконанням А. Ассман, масштабні комемораційні практики (ритуали, меморіали) теж швидше слугують забуттю, тому що не надають усвідомленого аналізу катастрофічних подій. А «нестача пам'яті» – це забуття, що має два різновиди: пасивне (пов'язане зі свідомим бажанням не знати й таким чином утекти від травми) і активне (вилучення з офіційного нарративу відповідних сторінок історії). У концепції П. Рікера запропоновано й оптимальну для сучасності модель пам'яті – «культуру покаяння»: «Не братання, а коректність у стосунках і культура поваги – бажання зрозуміти інших, яких історія зробила ворогами» [7, 659–660].

Отже, дослідники memory studies сходяться на тому, що роботу пам'яті визначає соціальний фактор, а меморативний простір спільноти неоднорідний і динамічний. Його репрезентують офіційні та неофіційні моделі пригадування, які зазвичай конкурують між собою. А кожна конструкція пам'яті – це одночасно й система трансляції цінностей та ідентичності. До речі, засоби для розмови про травму формуються, насамперед, у неофіційній культурі.

Альянс влади і пам'яті стає предметом активного обговорення і в дослідницькому полі trauma studies. Так, наприклад, С. Ульберг, П. Харт, С. Бос аналізують політичні аспекти процесу формування оповідних традицій про травматичний досвід, зауважу-

ючи, що тема історичної правди перебуває в конфлікті з потребою сформувати «остаточну» версію події. Політики надають власну форму картині минулого, яку пропонують суспільству, іноді фізично ліквідують пам'ять (знищують документи і свідків) [8, 257–258]. Складно сформувати спільні пам'ять, історію та простір забуття. Чим більший конфлікт між роботою пам'яті на рівні суспільства і політикою держави з подолання катастрофи, тим імовірніша її політизація [8, 275].

На засадах ідеологізації меморіального поля ґрунтувались механізми формування пам'яті про Другу світову війну в СРСР, де grandnarrative мав чітку мету знівелювати усну історію, що артикулювала травму через маркери страждання, відчаю, страху. В офіційній версії перемога стала головним символом, який інтегрував націю. Саме такі пріоритети формували міф Другої світової війни в каноні соцреалізму. Натомість альтернативні меморативні моделі травматичного досвіду були започатковані в літературі діаспори. На думку В. Гриневича, оптимальний варіант для сучасної України – комбінація східно- та західно-європейської моделей: потрібно поєднати «бінарне засудження сталінського та гітлерівського тоталітаризмів і збереження культурного цивілізованого націоналізму» з концепцією «культури покаяння» [3, 63–64].

Актуальність нової філософії політики пам'яті – «культури покаяння», що протистоїть крайнощам національного нарративу – тиражуванню егоїстичних «ми-інтересів», відзначає й М. Гон [2, 189]. Він акцентує увагу на тому, що механізми забуття застосовують і в неофіційній пам'яті, – йдеться, передусім, про замовчування фактів з історії національних меншин: «Здебільшого це та минувшина, яка з різних причин може бути болісною для згадування “своїми”» [2, 187]. Тому реставрація колективної пам'яті титульної нації не повинна маргіналізувати травми «чужих», більше того, коли етнофори – учасники злочину. На противагу ідеям про травму як консолідуючу подію науковець відстоює думку про те, що травматичний досвід – це пам'ять, яка розділяє, а не об'єднує групу.

У діалогії І. Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім над кручею» представлено

травму війни в етнонаціональному вимірі. Зокрема, низку епізодів присвячено геноциду циган. Ця проблема актуальна в контексті українських історичних студій, започаткованих на межі 1990–2000-х рр. Прикметно, що вперше вона була артикульована в діаспорній літературі, яка розробляє контрнарратив про Другу світову війну.

І. Качуровський відстоює позицію неприйняття й засудження насильства над конкретною особистістю й народом у цілому з класових, релігійних чи національних мотивів: «І чи не є всі такі випадки проявом якоїсь однієї темної звірячої сили – первісної жадоби вбивства, в людському естві захованої?» [5, 73]. Трагедія геноциду ромів відтворена в додаткових сюжетних колізіях. Насамперед, автор з'ясовує особливості відносин між українцями й циганами, відзначаючи все ж таки домінування індиферентного ставлення або відвертої зневаги. Так, Лесь Чуйко, зустрівши молоду циганку, кепкує над нею і співає жартівливу пісню, у відповідь на що чує гіркий докір: «А що ж, цигани так і не люди?» [4, 75]. Проте головний герой – син Сергія Ремеза – співчуває й заступається за дівчину.

У творах уміщено низку фактів про переслідування ромів нацистським окупаційним режимом. Указано, що у в'язниці перебуває близько 700 циган. Небезпечними в той час були шлюби з представниками ромської національності. Один із персонажів зауважує: «Оженишся, а хтось і капне в Гештапо, мовляв, жива циганка переховується. Прийдуть, заберуть з-під вінця, а тоді лишайся, ні жонатий, ні парубок» [4, 79]. Циганка Настя змогла уникнути арешту тільки тому, що працювала наймичкою в місцевого старости.

У новелі «Циганочка молода» описано трагічну історію, що відбулась із дочкою цигана Кіндрата. Настя стала жертвою радянських партизанів («чорних вершників»). Вони спланували її весілля з зарічанським парубком, під час якого напали на село з метою знищення представників німецької адміністрації – старости й поліцаїв. Юну циганку втопили, її батько збожеволів. Отже, роми постраждали не від нацистів, а від радянських партизанів. І. Качуровський конструює меморативну стратегію, що базується на засудженні

злочинних дій як німецького, так і радянського тоталітарних режимів. Саме тому у відповідь на слова матері «Бідна дівчина! Прокляті німці!» головний герой відзначає: «...я помітив, що тільки перше речення говорю від душі, з усією щирістю, а друге звучить як порожній набір слів. І я зрозумів, що настільки ненавиджу тих, чорних вершників, що ніяка інша ненависть не вміщається в моєму серці» [4, 92]. У гендерному аспекті циганська жінка змальована в традиційному пасивному образі жертви. Але відзначено те, що війна як травматичний фактор профанує усталену фемінну роль дружини – берегині сімейного вогнища, позбавляючи її не лише родинного щастя, материнства, а й загалом життя.

І. Качуровський відстежує також поведінку українців під час трагедії. Уже через три дні після нападу «чорних вершників» односельці пограбували дім цигана Кіндрата: «Хата стоїть відкрита й порожня. Вже добрі люди – щоб не пропало – винесли стіл і ослони, розібрали піл, навіть шибки з вікон повиколупували» [4, 92]. Матеріальні інтереси перемагають здатність співчувати і виявляються сильнішими за гуманістичні настанови. Діаспорний письменник, розбудовуючи національний воєнний нарратив, у рамках філософії «культури покаяння» об'єктивно оцінює дії співвітчизників, не орієнтуючись лише на егоїстичні «ми»-інтереси. Автор розширює межі топосу жертви, описуючи воєнні травми маргінальних етносів.

Отже, теоретичні напрацювання у сфері memory studies закладають підґрунтя для студій травми в напрямі трансляції катастрофічного досвіду в межах спільноти. На відміну від психоаналітичних розвідок про природу індивідуальної травми, цей феномен розглядають як елемент культури, дискурс, у якому простежується антагонізм гранднарративу й неофіційної пам'яті, що акумулює травматичні спогади. Продуктивними вважаємо ідеї соціальних рамок, війни за пам'ять як боротьби за ідентичність, «культури покаяння» як меморативної моделі. На перехресті наукових стратегій memory studies і trauma studies перебуває і поле рефлексій катастрофічного досвіду Другої світової війни. Модель пам'яті, запропонована в діалогії І. Качуровського «Шлях

невідомого» і «Дім над кручею», репрезентує проект національної ідентичності, базований не лише на вузьких національних інтересах, а такий, що культивує толерантність і гуманізм. В аспекті осмислення травматичного досвіду інших етносів реалізується стратегія «культури покаяння». У такий спосіб, діаспорна література, на противагу соцреалістичному канону, оприявнює травми війни в межах національно-культурного нарративу з урахуванням міжетнічних відносин.

Список використаних джерел

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман / пер. с нем. М. М. Сокольской. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 368 с. — (Studia historica).
2. Гон М. М. Механізми забуття: маргіналізація пам'яті про «чужих» в Україні / М. М. Гон // Панорама політологічних студій : Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне : РДГУ, 2015. — Вип. 13. — С. 185—191.
3. Гриневич В. Український вимір війни та пам'яті про неї / В. Гриневич // Сучасні дискусії про Дру-

гу світову війну: зб. наук. статей та виступів українських і зарубіжних істориків. — Л. : ЗУКЦ, 2012. — С. 50—64.

4. Качуровський І. Дім над кручею / І. Качуровський. — Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1956. — 264 с.
5. Качуровський І. Шлях невідомого / І. Качуровський. — Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. — 160 с.
6. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П. Нора / пер. із фр. А. Рєпи. — К. : ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. — 272 с.
7. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр ; пер. с фр. — М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. — 728 с. — (Французская философия XX века).
8. Травма: пункты : сб. ст. / сост. С. Ушакин и Е. Трубина. — М. : Новое литературное обозрение, 2009. — 936 с. : ил.
9. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2—3 (40—41). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
10. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс / пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. — М. : Новое издательство, 2007. — 348 с. — (А).
11. Шеремет О. С. Проблематика пам'яті й посттравматичний досвід в оповіданнях Міленко Єрговича й репортажах Войцеха Тохмана / О. С. Шеремет // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. — 2013. — Вип. 22. — С. 309—314.

ОЛГА ШОСТАК

Rivne

«CULTURE OF REPENTANCE» IN THE FICTIONAL TEXT: AREA OF CORRELATIONS OF MEMORY STUDIES AND TRAUMA STUDIES

The perspectives of applying theoretical achievements of memory studies and trauma studies in the process of traumata experience studying in the fictional literature are analyzed in the article. Based on the example of I. Kachurovsky's diology «Path of unknown» and «House on cliff» the features of representing of war trauma of national minorities in diaspora prose are found out. Genocide of Gypsies is considered in the context of memorative strategy of «culture of repentance».

Key words: memorative strategy, «culture of repentance», war trauma, literature of diaspora, genocide of Gypsies.

Ольга ШОСТАК

г. Ровно

«КУЛЬТУРА ПОКАЯНИЯ» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: ПРОСТРАНСТВО КОРРЕЛЯЦИЙ MEMORY STUDIES И TRAUMA STUDIES

В статье проанализированы перспективы применения теоретических разработок memory studies и trauma studies в процессе исследования травматического опыта в художественной литературе. На примере диологии И. Качуровского «Путь неизвестного» и «Дом над обрывом» обнаружены особенности репрезентации военной травмы национальных меньшинств в диаспорной прозе. Геноцид цыган рассмотрен в контексте меморативной стратегии «культуры покаяния».

Ключевые слова: модели памяти, «культура покаяния», травма войны, диаспорная литература, геноцид цыган.

Стаття надійшла до редколегії 09.03.2016